

СВІТЛАНА БИБИК СТИЛІСТИЧНА РЕМАРКА: ДОЗВІЛ ЧИ ЗАБОРОНА?

Лексикографи, укладаючи словники, обстежують і функціонування слова в конкретний історичний відрізок часу. Тому словник відображає розвиток мови з погляду зміни значень слова. Помітніша історична динаміка зафіксованого словником лексичного складу спостерігається в стилістичній сфері.

«Стилістичний рух» лексики впливає на її кількісні та якісні ознаки.

Лексична система літературної мови формувалася впродовж тривалого часу. Як відомо, об'єктивно в ній виділяють *активний* та *пасивний* лексичні шари: слова, вживані усіма мовцями, та в окремих групах людей — соціальних (службовці, науковці, молодь та ін.), територіальних (лемки, слобожани, степовики і т. ін.) і професійних (бухгалтери, шахтарі, водії тощо), вікових та освітніх. Лексикографія ж покликана відобразити процеси взаємодії цих складників із урахуванням їх відповідності часовій нормі слововживання та закріпленості за певною стильовою сферою спілкування.

Словесний шар мови постійно зазнає впливу суспільних та соціальних процесів. Природно, що словник, орієнтований на сучасність, який претендує на відображення сучасного стану лексичної системи мови, фіксує входження в актив неологізмів, засвоєння соціальних жаргонів, динаміку нелітературного просторіччя, діалектизмів, іншомовні запозичення.

Розшарування лексики на активну/пасивну зумовлено, насамперед, лінгвальними чинниками і знаходять об'єктивне відбиття в словнику незалежно від його жанру. Лексична система є відкритою, а тому співвідношення лексичних шарів постійно змінюється в напрямку «перетікання» із одного шару в інший. Щоправда, це стосується слів на позначення суспільних процесів, атрибутів сучасного для кожного конкретного покоління побуту, назв одягу, техніки.

Словник (залежно від обсягу: великий чи малий) відстає від мовної практики на 15-35 років, тому він не може, природно, зафіксувати усі **сучасні** (сьогоднішні) контексти, повноту функціональних значень.

На жаль, ніякий словник не може відобразити й *моду* — соціальне замовлення — на певне слово, вираз, фразеологізм, наголос, що зумовлено позалінгвальними причинами — соціально-предметними ознаками часу. Напр. типове слово-«шістдесятник» — *хімізація*, а в у 80-х роках мова публіцистики була перевантажена словами *плюралізм, прискорення, консенсус, мораторій*. Ці та інші «перебудовчі» вирази ставали загальноживаними, напр.: «..свого часу наше рішення про односторонній *мораторій* на ядерні вибухи було подано в США досить скромно, як незначний факт» (Ком. Укр., 1987)»; «Мені сподобалося засідання тим, що ми закінчили його на якійсь добрій ноті, може, не при *консенсусі*, але при взаємному розумінні» (Голос Укр., 1991) і под. У 90-х відзначилися активністю слова на зразок *паювання, екологія, пейджинговий, менталітет, менеджмент, п'ємонт*, напр.: У хворобливій оспалості потішається Галичина — «*п'ємонт* національного духу» — «мирним будівництвом незалежної України» (Веч. Київ, 1994). Натомість за останні два десятиліття стали «немодними», а отже увійшли в пасивний лексичний фонд, *легенси, лосини, плісе*, зате узвичаїлися, хоча й тимчасово, *слакси, блайзери, бейсболки*.

Якщо одні із активних слів сьогодення є у Словнику української мови чи Словнику іншомовних слів, хоча й з відмінними відтінками у значеннях, без характерного «перебудовчого» експресивного нашарування, то інші не потрапили до лексикографічних джерел. Отже, практика укладання словників, як правило, не встигає за активною — у значенні «модною» — лексикою і не отримує відповідного стилістичного ремаркування.

Натомість пасивна лексика частково маркується як *заст.* (застаріле). Ця ремарка, як не дивно, є також мінливою. Наприклад, за останні десять років скинуто пута історизму зі слів *губернія*, що вживається у значенні «область» у Росії; *світоч*, що стало дуже популярним завдяки поширенню на споживчому ринку рекламної діяльності менеджерів продукції

кондитерської фабрики зі Львова «Світоч»; *соборність*, що вживається на позначення суспільно-політичного, національно-об'єднавчого руху в Україні тощо. Активними стали історизми на зразок *ясир, козак, ятаган*, що вживаються у популярних історичних творах, як нових (напр., Ю. Мушкетика «На брата брат»), так і давно відомих.

Взаємодія з погляду активний/пасивний дуже рухлива. Окрім поняття моди, що впливає на це співвідношення, мовна динаміка виявляється й у культуромовному ремаркуванні *вжив., не вжив., рідко, реком., не реком., прав., неправ.* У такому разі укладачі порадишників орієнтуються не на абстрактні словникові закони, а на сполучуваність слів, на реальну, переважно офіційну мовну практику. Наприклад, якщо в кінці 80-х рекомендували вживати слово *біля* у значенні приблизності, то наприкінці 90-х довідники з труднощів слововживання радять послуговуватися в таких випадках словом *близько*, як-от: *близько 2 тонн вугілля*.

Обмежувальна ремарка *рідко* не обов'язково відбиває мовну практику, а тому й у публіцистиці можемо натрапити на випадки нормативного використання лексем із таким словниковим обмеженням, як-от: «Театр, як відомо, починається з *вішака*» (Веч. Київ, 1987).

Слід зауважити, що з усіх стилістичних позначок, мабуть, ремарка *лайл.* (лайливе) є ближчою до функції заборони, яка реалізується поряд з об'єктивною оцінкою експресії слова. Так, якщо слова *бидло, падло, сука* тощо завжди були небажані в літературному тексті, то вирази *вірний ленінець, комуніст* (а особливо *комуняка*) набувають тепер оцінки «лайливе, зневажливе», пор.: «З'явився з жовто-блакитним прапором? Бий його!» — і, як антипод цьому: «*Комуняків на гілляку!*» — що це, як не провокація..» (Літ. Укр., 1990).

Словник, як найавторитетніший законодавець норм слововживання, відображає мовну діяльність у певному соціально-суспільному періоді.

Будь-яке слово, незважаючи на те, чи є воно модним, престижним, «на слуху» чи є воно активно/пасивно вживаним, чи є воно доцільним у ситуації спілкування, завжди є стилістично закріпленим, функціонально обмеженим. Тому в лексикографічній практиці використовують вказівки на обмеження сфери вживання (*спец., книжн., розм.* тощо) та емоційно-експресивні оцінки (*ірон., жарт., висок., груб., зневажл.* та ін.).

Розподіл слів у мові пов'язано, за термінологією П. М. Денисова, із поняттям «стилістичного нуля», тобто коли слово є нейтральним, вживається без будь-якого стилістичного відтінка в усіх сферах спілкування людей. Це стилістично нейтральний масив лексики, що може позначатися у словниках (залежно від їх призначення) ремаркою *стил. нейтр.*, як наприклад, у словнику міжмовних омонімів М. П. Кочергана (1998 р.) такими є *коник* (коник вороненький), *край, лихо* (біда, зло), *малювати* (фарбувати), *негожий* (негарний) тощо.

Частіше, зокрема у великому тлумачному словнику, де таких слів до 90%, вони залишаються без стилістичного позначення.

Разом з тим є велика кількість слів, які виразно виступають як властиві певним різновидам літературної мови: з одного боку — слова здебільшого *розмовного* характеру, вживані в усному мовленні, з другого — слова переважно *книжного* вжитку.

З 30-х-40-х років ХХ ст. триває систематизація й упорядкування стилістичних позначень слів, які повинні враховувати форми мови (усну та писемну) та функціональні сфери (принаймні п'ять основних стилів) та експресивні оцінки. Наприклад, слова *усної* сфери маркуються як *розм., просторіч., фам., дит., вульг., арго, шкільн., діал.,* а писемної *книжн., наук., техн., спец., газет., публ., канц., офіц., поет., нар.-поет.*

У словнику важко врахувати відповідність стилістичного шару та сфери вживання, тому в лексикографічній праці ці характеристики не завжди збігаються: словник виділяє й описує стилістично спеціалізовані засоби мови, а не явища мовлення, індивідуально-авторського, контекстуального вживання.

Так, *розмовна* лексика (ремарка *розм.*) літературної мови має широкий діапазон слів та відтінків значень, зокрема побутовизми (*дишло, душ, заначка, ослін, припічок, пуфик, сани, секретер* та под.), специфічні назви осіб із розмовно маркованими суфіксами (*бабця,*

дитинонька, коваленко, лідерчук, шабашник тощо); дієсловами руху (*плетатись, тягнеться*), мовлення (*брехати, мугикати, торохкотіти*) тощо. Поняттям «розмовна лексика» у широкому розумінні охоплюють стилістично нейтральні мовні одиниці, просторічні елементи, діалектизми, жаргонізми, суржикові елементи, сленгові утворення, тобто кодифіковані (узаконені словниками) та некодифіковані (позасловникові) засоби розмовної експресії усного чи писемного висловлювання. Зауважимо, що розмовним є слововживання із зниженим, іронічно-жартівливим, лайливим, фамільярним, пестливим забарвленням, що у словнику може набувати додаткової кваліфікації слова, як-от: *розм. несхв., розм. рідко, розм. жарт., розм. зневажл.* тощо.

Для лексикографів *розм.* — це ремарка біля слова літературного, уживаного переважно в усній мові та в мові персонажів художньої літератури, побутовому повсякденному спілкуванні. Зокрема, у концепції О. О. Тараненка «Новий словник української мови» (1996 р.) уточнюється, що цією ремаркою позначають мовні одиниці із вираженою невимушеністю, «неофіційністю» (*алкаш, баламут, дурниці*), слова з емоційно-експресивними суфіксами (*базікало, петеушник*), суфіксальні утворення назв осіб жіночої статі за родом занять (*вахтерка, інженерка*, але не *лікарка, ковалиха, учителька*), відвігукові дієслова (*ойкати*), іменники, що є стягненими утвореннями на зразок *анонімка, кіношка, кулінарка, маршрутка, мультики, тютюнка, читалка*; іменники із збільшувальними, збільшувально-оцінними суфіксами (*ножище, вовцюган*), із зменшувальними чи зменшувально-оцінними суфіксами (*братик, дідок*, але не *гірка, столик*).

Розмовними є й лексеми нелітературні, або такі, що перебувають на межі літературного і нелітературного слововживання. Лексикографи, вносячи такі слова до загальнономовного словника, враховують їх вживання в літературі, їх частотність, відомість загалом.

Отже, синонімічними до ремарки *розм.* з цього погляду є *діал., прост. (простор.), жарг.*

На нашу думку, процес демократизації слововживання в усіх стилях сучасної української мови потребує залучення до характеристики слів широкого кола позначок, зокрема пов'язаних із розмовною сферою.

Оскільки лексикографічна праця фіксує не лише нове, активне, модне, як і загальноновживане, вона є й культуромовним довідником, що повинен відображати реальну картину функціонуально-стильового діапазону української мови.

Слід відзначити, що поширення в художній літературі західноукраїнських діалектизмів, просторіччя потребує їх фіксації у словниках з відповідною стилістичною оцінкою: *бараболя, дзигарек, таний, трускавки (діал.); батя, кумпол, літра, страм (прост.)*.

Для сучасної художньої літератури, публіцистики 90-х років немає «заборонених» слів, тем, а тому в ній активно функціонують елементи мовлення соціальних, професійних та вікових груп на зразок *пришивати, параша, салага, камчатка, хвіст, предок, лабух*, які мають бути оцінені як *жарг.* із відповідним уточненням *згод., тюрм., арм., шкільн., студ., молод., мор., спорт., шоф.* тощо.

Очевидно, словник **сучасної** української мови повинен орієнтуватися не лише на писемну практику, а й на розмовну усну недокументовану мову. І тому важливо визначити функцію стилістичної ремарки в сучасній лексикографії: рекомендувати чи забороняти?

Прямо ці функції виявляються в словнику певного жанру, наприклад, у довідниках зі слововживання, сполучення слів, у словниках омонімів, синонімів. Коли ж ідеться про великий тлумачний словник, що є загальнономовною нормативною працею, то стилістичні позначки вказують на пряму функціонально-мовну спеціалізацію слова та його мовну оцінку, які, як правило, не порушуються в усній чи писемній практиці. Стилiстична ремарка несе й культуромовне навантаження, пов'язане з правильною будовою висловлювання, його відповідністю експресивній тональності спілкування, естетиці слова (як сприймання, так і оцінки).

Щоб уникнути мовного дисонансу, слід звертати увагу на позначки у словниках. А втім, **стилiстична ремарка не забороняє, а регламентує слововживання.** Це найбільше можна

відчуті в ненауковому тексті, коли каламбурна ситуація, гумористичний чи сатиричний, іронічний ефект досягається шляхом стилістичного зсуву в лексичному нормативному слововживанні — коли обігрується іностильове слово. Наприклад, у газеті «Вечірній Київ» читаємо: «З першого ряду охорона виводить делегата, що наївно сплутав відкриття зборів із *фуришетом (вытивоном)* по їх закінченню»; або «Особисто я проповідую такий підхід — ти влізь у шкуру кожного учасника якоїсь із подій, отоді й суди, а не з висоти своїх великомудрих самоутверджувальних інтелектуальних *прибабахів*, які називаються «*принципами*». Як бачимо, вживання синонімів — книжних та розмовних — в одному тексті створює ефект невимушеності, нівеляції офіційності жанру повідомлення, а ширше — нейтралізації мовної оцінки *книжн.* у словах *принцип, фуришет*. У подібних прикладах мовний дисонанс має стилістичну функцію, яка закладається не у словнику, словниковій ремарці, а у тексті, у практичному слововживанні.

Новий великий словник української мови повинен якнайповніше відобразити стильовий склад сучасної лексики, щоб зафіксувати відповідну часову норму життя мови, а менші, проміжні, здебільшого культуромовні лексикографічні праці показуватимуть зміни смаків, динаміку валентності слів, правила їх вимови й наголошення, рекомендувати одне та забороняти інше.